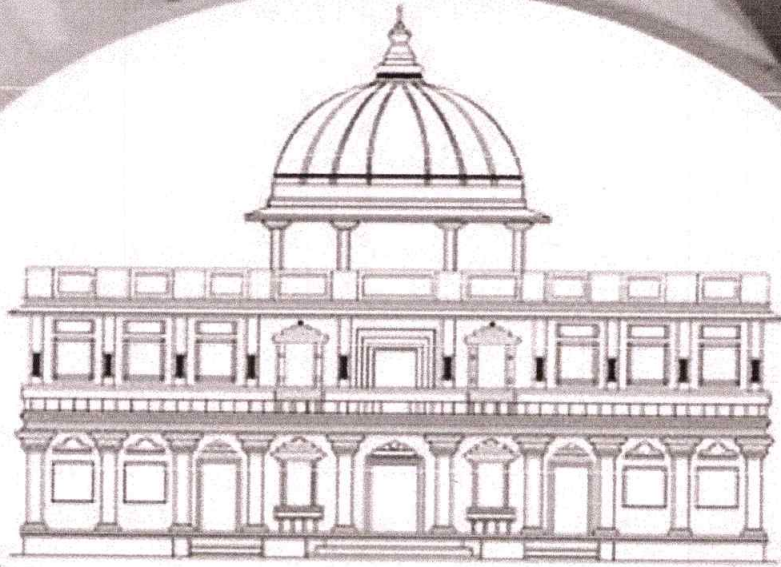

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

• वर्ष : ९० • मार्च २०२२ पुरवणी विशेषांक

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक - मार्च २०२२ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणीअंक : ४

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे ● प्रा.डॉ.मृदुला वर्मा ● प्रा.श्रीपाद नांदेडकर
अतिथी संपादक :

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ.वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

मूल्य ₹ १००/-

वार्षिक वर्गणी ₹ ५००/-; आजीव वर्गणी ₹ ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळवणी : अनिल साठये, बावधन, पुणे २१.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या
नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

- १९ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मानव मुक्तीचे लढे - डॉ.विजय रेवजे, सोलापूर ----- १३
- २० डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा राष्ट्रवादी दृष्टीकोण
- डॉ.वासुदेव डोंगरदिवे, विक्रमगड, जि. पालघर ----- ८५
- २१ महात्मा फुले यांचे पददलितांच्या शिक्षणासंबंधीचे योगदान - प्रा.आनंद शिंदे, सोलापूर ----- ९०
- २२ महात्मा जोतीराव फुले - एक दृष्टा और स्रष्टा युगपुरुष - डॉ.दत्तात्रय अनारसे, माढा, जि.सोलापूर - ९३
- २३ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि बहिष्कृत हितकारिणी सभा
- डॉ.दिगंबर वाघमारे, टेंभुर्णी, ता.माढा, जि.सोलापूर ----- ९६
- २४ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महिला सशक्तिकरण
- डॉ.दिलीप बिराजदार, माकणी, ता.लोहारा, जि.उस्मानाबाद ----- १०१
- २५ महात्मा जोतीराव फुले यांच्या कुळंबीण' अखंडातील जातीव्यवस्था व स्त्री शोषणाचा विचार
- डॉ.दिनकर मुरकुटे, हडपसर, पुणे ----- १०५
- २६ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक व कृषिविषयक विचारांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास
- डॉ.स्मीता पाकधाने, नाशिक ----- १०९
- २७ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : बौद्ध धम्म प्रभाव आणि वारसा, सामाजिक अस्तित्वाचा पर्यायी समृद्ध मार्ग
- डॉ.प्रभाकर कोळेकर, सोलापूर ----- ११६
- २८ आंबेडकरवादी इतिहास पद्धतीचे वैचारिक तत्त्वज्ञान व त्याची मिमांसा
- डॉ.प्रविण बोरेकर, उल्हासनगर ----- १२३
- २९ आधुनिक भारताच्या सामाजिक चळवळीचा दीपस्तंभ महात्मा फुले कृत सत्यशोधक समाज
- डॉ.राजेंद्र गायकवाड, टेंभुर्णी, . ----- १२९
- ३० महात्मा जोतीराव फुले यांचे सत्यशोधक समाजाबाबतचे विचार
- डॉ. सुशिल शिंदे, पंढरपूर ----- १३१
- ३१ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे दलित चळवळीतील योगदान
- डॉ.संजीव बोधे, खटाव, जि.सातारा ----- १३६
- ३२ महात्मा ज्योतीराव फुले यांचे सामाज सुधारणाविषयक विचार
- प्रा.दत्तू शेंडे, कर्जत, जि.अहमदनगर. ----- १३९
- ३३ आधुनिक भारताच्या संविधान निर्मितीत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान
- डॉ.सुभाष वाघमारे, सातारा. ----- १४१
- ३४ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर के वैचारिक परिप्रेक्ष्य में हिंदी दलित आत्मकथा साहित्य
- डॉ.प्रमोद परदेशी, कर्जत, जि.अहमदनगर. ----- १४५
- ३५ समाज परिवर्तनाच्या चळवळीचे आद्य प्रवर्तक महात्मा फुले यांचे विचार व कार्य : एक अभ्यास
- डॉ.गौतम ढाले, जयसिंगपूर, जि.कोल्हापूर. ----- १४९
- ३६ महात्मा फुले यांचे शेतकऱ्यांच्या प्रगतीबाबत विचार - डॉ.घनश्याम महाडीक, अमरावती ----- १५४
- ३७ महात्मा फुले यांचे भारतीय शेती व शेतकऱ्यांविषयीचे विचार
- १) डॉ.उद्धव घोडके, पुणे; २) डॉ.पांडुरंग लोहोटे, पुणे. ----- १५६
- ३८ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय समाजाच्या शिक्षणाचा हक्क
- डॉ.संतोष जाधव, मोखाडा, जि.पालघर. ----- १५९

तोच रूढी परंपरा, अज्ञान, अंधश्रद्धाच्या ओझ्यांनी वाकून गेला आहे. त्यासाठी शिक्षण हाच एकमेव पर्याय आहे. शेतकऱ्यांच्या अधोगतीचे चित्र त्यांनी शेतकऱ्यांचा आसुड या ग्रंथात अतिशय समर्पक शब्दात रेखाटले आहे.

“विद्येविना मतीगेली, मतीविना नीती गेली,
नितीविना गती गेली, गतीविना वित्त गेले,
वित्ताविना शुद्र खचले,
इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.”

भारतातील शेतकऱ्यांची पिछेहाट, अधोगती ही शिक्षणाच्या अभावामुळेच झाली आहे. जोपर्यंत भारतीय शेतकरी बौद्धिक दृष्ट्या संपन्न होत नाही तोपर्यंत लाचारी, अगतिकता, असहायता, परावलंबित्व यांची पाठ सोडणार नाही. म्हणून त्यांनी सार्वत्रिक व सक्तीच्या शिक्षणाचा आग्रह धरला होता त्यामुळेच समाजाचा सर्वांगीण विकास होणार होता.

भारतीय कृषिप्रधान अर्थव्यवस्थेमुळे बहुतांश समाज हा शेतीवर आपली गुजराण करतो. शेतीमध्ये मोठ्या प्रमाणात काबाडकष्ट करूनही पदरी काहीच पडत नाही ही शेतकऱ्यांची वास्तव परिस्थिती होती. शेतकऱ्यांचा आसुड यामध्ये महात्मा फुलेंनी शेतकऱ्यांच्या हलाखीची अनेक कारणे सांगितली आहेत. जसे कमी उत्पादकता, तंत्रज्ञानाचा अभाव, अपुऱ्या सिंचन सुविधेसह मान्सूनचा जुगार, निरक्षर शेतकरी, पारंपारिक पद्धतीने शेती, बाजारातील एजंट आणि पुरेशा आणि योग्य कर्जाचा अभाव यांसारखे अनेक अडथळे भारतीय शेतीमध्ये आहेत. शेतकरी सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि गैर-धर्मनिरपेक्ष घटकांनी त्रस्त आहेत जे त्यांना पूर्वीपासून गरीब आणि गरीब बनवतात. याशिवाय भारतातील शेतकऱ्यांच्या वाईट स्थितीसाठी धर्म हा मुख्य घटक जबाबदार होता.

अशाप्रकारे भारतातील शेतकऱ्यांच्या वाईट स्थितीसाठी आर्थिक कारणाबरोबरच गैर-आर्थिक घटक तितकेच जबाबदार आहेत. या घटकांमुळे शेतकऱ्यांचे अवमूल्यन झाले. तसेच भारतीय शेतकरी आपल्या जवळील बराच पैसा सण, तीर्थयात्रा, मंदिरे बांधणे आणि इतर अंधश्रद्धा यासारख्या अनुत्पादक कार्यांसाठी खर्च करत असत. शेती करणाऱ्या व मजूर म्हणून काम करणाऱ्या शुद्रांचे शोषण केले जात होते.

शेती विकासासाठी काही उपाय योजना :-

महात्मा फुलेंच्या मते धार्मिक शोषणामुळे शेतकऱ्यांचे

सांस्कृतिक शोषण होते, ब्राह्मणांनी निरर्थक कामात शुद्रांना उच्चवर्णीय लोकांनी त्यांचे शोषण करण्यासाठी शुद्र आणि अतिशुद्रांमध्ये चुकीची संस्कृती निर्माण केली होती. की जी शेतकऱ्यांना आधुनिक तंत्रज्ञानाचा शेतीमध्ये वापर करू देत नाही. तसेच सत्यशोधक समाजाचे कार्य सुरू झाल्यानंतर महात्मा फुले महाराष्ट्रातील शोषित वर्गाच्या आर्थिक उन्नतीकडे वळले. कृषी औद्योगिक विकास झाल्यामुळे पाश्चिमात्य लोकांची आर्थिक प्रगती झाली हे त्यांना समजले होते. म्हणून महात्मा फुले यांनी महाराष्ट्रातील समकालीन बियाणे, खते, नवीन शैलीची पिके आणि वैज्ञानिक जमीन लागवडीचा वापर करण्यासाठी सार्वजनिक सभेचे आयोजन केले. शिवाय, कृषी विकासासाठी विहिरी खोदणे, शेततळे आणि सिंचन प्रकल्पांसाठी योग्य आणि वेळेवर सरकारी मदतीची मागणी त्यांनी केली. बारमाही शेती उपलब्ध करून देण्यासाठी कालवे आणि सिंचन प्रकल्पांना सरकारी मदतीबद्दल ते नेहमी जाहीरपणे लिहित आणि बोलत. शेतीमध्ये पारंपारिक पिकाबरोबरच व्यापारी पिकेही घेतली पाहिजेत असे त्यांचे मत होते उदा. ऊस, भाजीपाला, फळबाग इत्यादी.

निष्कर्ष :-

महात्मा फुले भारतातील एकोणिसाव्या शतकातील प्रसिद्ध क्रांतिकारी विचारवंत व समाजसुधारक होते. शेती क्षेत्रातील तरुणांसाठी ते सतत प्रेरणास्थान होते. स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षणामुळे ग्रामीण भागाचा विकास मोठ्या प्रमाणात झाला. तसेच शासन पातळीवर शेतीसाठी अनेक योजना याबविण्यात आल्या. शेतीच्या अधुनिकीकरणाचा अभ्यास करण्यासाठी बऱ्याच शेतकऱ्यांनी आपल्या मुलांना विदेशात पाठविले आहे. यावरून महात्मा फुले यांनी सुचविलेले उपाय आज प्रत्यक्षात आल्याचे दिसून येते. तरीदेखील बदलत्या काळाचा विचार करता शेती मध्ये आणखी आधुनिक सुधारणा करण्याची गरज आहे.

संदर्भसूची :-

१. शेतकऱ्यांचा आसुड, महात्मा जोतीबा फुले, समग्र वाङ्मय, संपादक धनंजय कीर, प्रकाशन, महाराष्ट्र साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई.
२. म.फुले व्यक्तिमत्व आणि विचार- ग. बा. सरदार.
३. तृतीय रत्न - महात्मा जोतीबा फुले.

महात्मा फुले यांचे भारतीय शेती व शेतकऱ्याविषयीचे विचार

१) प्रा.उध्दव मनोहर घोडके

विभाग प्रमुख, अर्थशास्त्र विभाग डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
औंध, पुणे, महाराष्ट्र Email :- uddhavmgodake@gmail.com

२) प्रा.डॉ.पांडुरंग किसन लोहोटे

संचालक, शारीरिक शिक्षण महात्मा फुले महाविद्यालय,
पिंपरी, पुणे, महाराष्ट्र Email :- plohote@gmail.com

प्रस्तावना :

भारत हा खेड्यांचा देश असून भारतीय अर्थव्यवस्था आजही बऱ्याच प्रमाणात शेती क्षेत्रावर अवलंबून आहे. तसेच भारतीय ग्रामिण विकास शेती विकासावरच अवलंबून असल्याने शेती विकासावर भर देण्यात आला. भारतीयांचा मुख्य व्यवसाय शेती असल्याने भारतासारख्या विकसनशील देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाचा मोठा स्रोत, रोजगार आणि जीवननिर्वाहाचे प्रमुख साधन, औद्योगिक विकास आणि व्यापाराचा मुख्य आधार शेतीच आहे. तसेच शेती भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा तर आहेच पण विकासाची गुरूकिल्ली आहे.

ज्या देशाचा प्रमुख व्यवसाय शेती आहे असे देश जोपर्यंत आधारभूत शेतीक्षेत्राचा विकास करीत नाहीत तोपर्यंत आपल्या मर्यादित साधनांद्वारे आर्थिक विकासाचा उच्च दर प्राप्त करू शकत नाही अशाप्रकारे भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीचे स्थान महत्त्वपूर्ण आहे. म्हणून शेतीचा विकास करणे आवश्यक आहे. ब्रिटीश कालीन भारताचा अभ्यास करीत असताना अनेक समाज सुधारकांनी ग्रामीण भाग व भारतीय शेतीचा विकास होणे गरजेचे असल्याचे नमूद केले आहे जसे कि ग्रामिण विकासाचे महत्त्व सांगताना स्वामी विवेकानंद म्हणतात की The real India lives in the villages, Unless we are able to uplift the tribal's and backward classes, India faces a dark future. तर महात्मा गांधीजींनी 'खेडयाकडे चला' हा महत्त्वाचा मुलमंत्र दिला. तसेच भारतातील परंपरागत समाज व्यवस्थे विरुद्ध बंड करणारे, स्त्री स्वातंत्र्य व शिक्षणाचे जनक, आणि शेतकरी व कामकरी यांची चळवळ उभारणारे पहिले पुढारी म्हणून महात्मा फुले यांचा उल्लेख होतो. शिक्षणानेच मनुष्य विवेकशील व संवेदनशील बनतो. शिक्षणाशिवाय समाजाचा उद्धार होणार नाही याची त्यांना जाणीव होती हे महात्मा फुलेंनी त्यांच्या 'तृतीयरत्न' या नाटकातून दाखवून दिले होते.

(१५६)

संशोधनाची अभ्यासाची उद्दिष्टे -

अभ्यासाची मुख्य उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

१. महात्मा फुलेंच्या शेतीबद्दलच्या विचारांचा अभ्यास करणे.
२. शेतकऱ्यांच्या तत्कालीन स्थितीचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती -

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम साधनसामग्रीचा वापर केला असून महात्मा फुले यांच्या विविध ग्रंथांचा उपयोग करण्यात आला आहे .

ज्योतिराव गोविंदराव फुले (११ एप्रिल १८२७ - २८ नोव्हेंबर १८९०) हे महाराष्ट्रातील एकोणिसाव्या शतकातील ते प्रसिद्ध सामाजिक कार्यकर्ते आणि प्रयोगशील शेतकरी होते. भारतीय सामाजिक कार्यकर्ते, विचारवंत, जातिविरोधी समाजसुधारक आणि लेखक होते. अस्पृश्यता आणि जातिव्यवस्थेचे निर्मूलन आणि स्त्रियांना आणि अत्याचारित जातीच्या लोकांना शिक्षण देण्यासाठी त्यांनी केलेल्या प्रयत्नांसह त्यांचे कार्य अनेक क्षेत्रात विस्तारले. ते आणि त्यांची पत्नी, सावित्रीबाई फुले, भारतातील स्त्री शिक्षणाचे प्रणेते होते. अनुयायांसह, खालच्या जातीतील लोकांना समान हक्क मिळवून देण्यासाठी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. सर्व धर्म आणि जातीचे लोक या संघटनेचा भाग बनू शकतात ज्यांनी शोषित वर्गाच्या उत्थानासाठी कार्य केले. महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणा चळवळीतील एक महत्त्वाची व्यक्ती म्हणून फुले यांची ओळख आहे. ज्योतिराव फुले हे समाजसुधारकांव्यतिरिक्त शेतकरी, व्यापारी, व्यापारी, शेती करणारे आणि महापालिका कंत्राटदार होते. त्यांनी शेतकरी म्हणूनही काम केले. महात्मा ज्योतिराव फुले हे समाजसुधारकांव्यतिरिक्त शेतकरी, व्यापारी, व्यापारी, शेती करणारे आणि महापालिका कंत्राटदार होते. त्यांनी शेतकरी म्हणूनही काम केले.

महात्मा फुले यांचे शेतीबद्दलचे मत -

शेतकरी हा संपूर्ण समाजव्यवस्थेचा कणा आहे परंतु

पुरवणी अंक-४ मार्च २०२२

